

הרב ד"ר בנימין לאו

כיבוד אב ואם בגיל פרישה מעבודה

ראשי פרקים

- א. הקדמה
- ב. חובת אדם להוריו: הוצאות כספיות
- ג. חובה ראשונית: מציאת טעם החיים בימי הזיקנה
- ד. חובת הדאגה המעמדית להורה

א. הקדמה

נושא הפרישה מעבודה כחובת גיל, מעסיק רבות את העולם המערבי בשנים האחרונות. עקב ההתקדמות ברפואה והארכת תקופת החיים הפוריים של העובד, נהפכת לעתים זכות הפרישה, שהיתה נחשבת להישג אדיר של תנועות פועלים בעולם, למקור רעה בעיניו של הפרש מעבודתו. שנות הזיקנה כרוכות בהוצאות מרובות ובהכנסות מועטות. ככל שמתארכים השנים של האדם כך מתערער איזונו הכלכלי ומעמדו החברתי. בשלב זה נדרשים הילדים להיכנס לתמונה ולעזור להורה להישאר באורח החיים הרגיל שלו. עזרה זו כוללת משאבי זמן וממון. לפני כניסה לנושא צריכים אנו לברך על הזכות שניתנת לדור שלם לראות בנים ובני בנים הגדלים על ברכי סבותיהם. כבר לימדונו חכמים (משנה תענית ג,ח) שאין מתלוננים על רוב טובה. אולם בכל זאת, אדם ב"גיל העמידה" עשוי למצוא עצמו "קרוע" בין שלל חובות. הוא נמצא באמצע החיים בהכשרתו המקצועית. פעמים רבות עובד שעות רבות, "מצאת החמה ועד צאת הנשמה". בשעות הנותרות שיש לו הוא מבקש להיות זמין גם כלפי הדור הקודם וגם כלפי הדור הבא. סוף סוף הוא ייצב את עצמו מבחינה כלכלית אלא שכעת הוא נדרש לסייע לשני הכיוונים. התחושה של האחריות הכפולה, לילדים ולהורים, מביאה אותו לשאול שאלות קשות של סדרי קדימויות והעדפות. הוא רוצה להצליח למצוא חן ושכל טוב בעיני אֵלֵקים ואדם. האם יש באמתחתנו איזה קו מנחה לעזור לו?

יחסי הורים וצאצאים
מכון 'צומת', אלון שבות תשע"ד

ב. חובת אדם להוריו: הוצאות כספיות

ת"ר: איזהו מורא, ואיזהו כיבוד? מורא – לא עומד במקומו, ולא יושב במקומו, ולא סותר את דבריו, ולא מכריעו; כיבוד – מאכיל ומשקה, מלביש ומכסה, מכניס ומוציא. (קידושין לא,ב)

כשבאים לתרגם את הלכות כבוד אב ואם לשפת המעשה רואים מיד שלא מדובר כאן על ילד שמביא לאמא נעלי בית או מכין כוס קפה לאבא. מערכת הפעולות הנדרשות לקיום מצות כיבוד אב ואם לא משאירה מקום לספק: ההורה אינו יכול לדאוג בעצמו לצרכים ראשוניים: מזון, כסות ופרנסה. זהו שלב ההיפוך במערכת היחסים שבין הורים לילדים שבו הילד המבוגר לוקח אחריות לשלומם של ההורה.

מי אמור לממן את ההוצאות הרפואיות והאחרות של ההורה המבוגר?

הגמרא בקידושין דנה בשאלה זו:

משל מי? רב יהודה אמר: משל בן, רב נתן בר אושעיא אמר: משל אב. אורו ליה רבנן לרב ירמיה, ואמרי לה לבריה דרב ירמיה, כמ"ד משל אב.

[תרגום: הורו לו חכמים לרב ירמיה ויש אומרים לבנו של רב ירמיה, כמי שאומר משל אב].

נדמה שכאשר אין לאב מקורות כספיים משלו השאלה כלל לא עולה: חלה על הבן חובת צדקה ולפי דיני קדימויות בצדקה הוא יקיים באביו את המצוה "מבשרך לא תתעלם". אולם כשמעמד הכלכלי של האב והבן שווים עולה השאלה בתוקפה. במצב זה אין חיוב צדקה על הבן, אך יש חובת כבוד אב ואם. מסקנת הגמרא היא שאת המצווה הזו (כבוד או"א) מקיימים מכספם של ההורים. על מסקנה זו שואלת הגמרא:

מיתיבי נאמר: (שמות כ) כבד את אביך ואת אמך, ונאמר: (משלי ג) כבד את ה' מהונך, מה להלן בחסרון כיס, אף כאן בחסרון כיס; ואי אמרת משל אב, מאי נפקא ליה מיניה? לביטול מלאכה.

להבנת המקשה בסוגיה, אי אפשר לקיים מצוות "כבוד" אם זה לא עולה כסף. כשם שכבוד ה' עולה הון כך גם כבוד הורים יכול (ואולי אף צריך) לגרום לחסרון כיס. הגמרא מתרצת קושיה זו שההשקעה של הבן אינה צריכה להיות דווקא

באופן של הוצאות כספיות אלא במשאב הזמן שהוא מקדיש להורים, ועל ידי זה מפסיד ממלאכתו.

המציאות הזו של טיפול בהורה "משל אב" נראה הגיוני ואף הכרחי. אם ההורה שילם כל חייו ביטוח לאומי, הפריש קרנות לפנסיה ושאר קרנות לעת זיקנה – הוא ערוך כלכלית לספוג את ההוצאות המוטלות עליו. כמובן שאם ההורה אינו מסוגל לעמוד בהוצאות הכרוכות בשמירה על אורח חיים כפי שהיה רגיל בו, מוטלת החובה על הבן (במידה ויש לו אמצעים לכך) לדאוג להורה מדין צדקה. חידושה של הגמרא הוא לא בשחרור הבן מחובת התשלום להוצאות הכרוכות בטיפול בהורה, אלא להיפך – חיוב הבן ב"ביטול מלאכה" – במציאת משאב הזמן לצורך שימת לב להורה. עניין זה מביא אותנו לנקודה העיקרית, לטעם החיים.

ג. חובה ראשונית: מציאת טעם החיים בימי הזיקנה

הזיקנה נמצאת בתודעת היהדות על רצף החיים ולא כפרק נפרד ללא תוכן. קהלת ביטא היטב את החשש ש"יבואו ימי רעה והגיעו שנים אשר תאמר אין לי בהם חפץ". הדמות התנכ"ית שמבטאת את הפסוק הזה הוא ברזילי הגלעדי:

וּבְרִזְלִי זָקֵן מְאֹד בֶּן שְׁמֹנִים שָׁנָה וְהוּא כְּלָכַל אֶת הַמֶּלֶךְ בְּשִׁיבָתוֹ בְּמַחְנֵים כִּי אִישׁ גָּדוֹל הוּא מְאֹד: וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ אֶל בְּרִזְלִי אַתָּה עָבַר אֵתִי וְכִלְכַּלְתִּי אֶתְךָ עַמְדִי בִירוּשָׁלַם: וַיֹּאמֶר בְּרִזְלִי אֶל הַמֶּלֶךְ כִּמָּה יָמֵי שְׁנֵי חַיֵּי כִי אֶעְלֶה אֶת הַמֶּלֶךְ יְרוּשָׁלַם: בֶּן שְׁמֹנִים שָׁנָה אֲנֹכִי הַיּוֹם הָאֵדַע בֵּין טוֹב לְרָע אִם יִטְעַם עֲבָדְךָ אֶת אֲשֶׁר אֵכֵל וְאֶת אֲשֶׁר אֲשַׁתֶּה אִם אֲשַׁמַּע עוֹד בְּקוֹל שְׂרִים וְשָׂרוֹת וְלָמָּה יִהְיֶה עֲבָדְךָ עוֹד לְמִשָּׂא אֶל אֲדֹנָי הַמֶּלֶךְ: (שמואל ב פרק יט, לג-לו)

הגמרא (שבת קנב ע"א) מנסחת את הרגשתו של ברזילי כהרגשה אובייקטיבית של אדם שמאבד את הטעם בחיים:

"האדע בין טוב לרע" – מכאן שדעותן של זקנים משתנות; "אם יטעם עבדך את אשר אכל ואת אשר אשתה" – מכאן ששפתותיהן של זקנים מתרפטות; "אם אשמע עוד בקול שרים ושרות" – מכאן שאזניהם של זקנים מתכבדות.

כשהאמורא רב שומע דברים אלו הוא מתקומם. לנגד עיניו עומדת שפחתו של רבי יהודה הנשיא:

אמר רב: ברזילי הגלעדי שקרא הוה, דההיא אמתא דהויא בי רבי בת תשעין ותרתין שנין, והות טעמא קידרא.

[תרגום: ברזילי הגלעדי שקרן היה, שאותה אמה שהיתה בביתו של רבי היתה בת תשעים ושנים והיתה טועמת את הקדרה].

מה שרב מבקש לומר לנו הוא שהכל סובייקטיבי. יש זקנים שיש טעם בחייהם ויש זקנים שמאבדים כל טעם. הזיקנה כשלעצמה אינה מביאה בהכרח לירידה דרמטית כזו של ברזילי. כל זמן שאדם מבוגר מרגיש שהוא עודנו נחוץ, ועודנו מועיל, אפילו יותר מועיל מאנשים צעירים, הוא מחזיק מעמד. אבל אם הוא מרגיש מיותר, מעורב בהתנגשויות תמידיות בין דור לדור, נוחל אכזבות, סופג פגיעות, נמצא במצב של תלות יתר – הרי הוא מתדרדר. כאשר הוא מרגיש שאין לו בשביל מה לחיות, הרי הוא נשבר.

מכאן למסקנה הראשונה בחובת האדם להורה המבוגר: מציאת משמעות ותוכן לחיים. מערכת הפעילות התעסוקתית פולטת את האדם המבוגר בשלב זה או אחר. מי שרגיל לחיות חיי עבודה פעילים ומוצא עצמו בגיל 65 או אפילו 80 מחוץ למסגרת העבודה – יכול לשקוע לתחושת "ברזילי". היכולת לחזק את ההורה ולהוסיף לו שנות חיים ושמחה קשורה קשר אמיץ במציאת הפשר והנחיצות שבהשכמת הבוקר.

חובה זו היא בראש וראשונה חובת הבן והבת להוריהם. זה נכנס בדיוק למסגרת של "מכניס ומוציא". נכון הוא שהבן והבת, שעסוקים בעבודתם ובמשפחתם הגרעינית, אינם פנויים להיות לחברה להורה, וגם אינם יעילים כחברה. אולם מציאת מסגרת משמעותית ופעילה לשנות הזיקנה מוטלת בראש וראשונה עליהם. היעדר מסגרת כזו עשויה לגרום חלילה לשקיעה של "ברזילי הגלעדי", המובילה לאזור המרה השחורה. התמודדות עם הורה במרה שחורה שונה באופן מהותי מכל טיפול אחר שבו מחוייבים ילדים ביחס להוריהם.

בסוגיה זו דן בעל ערוך השולחן (אבן העזר סימן קכא, ד):

בעלי המרה השחורה שאין עושים כלום דברים של שיגעון, רק יושבים בעצבות ורחוקים מחבורת אנשים, ואין מבקשים לאכול, וכשנותנים להם לאכול, אוכלין, ואין מתחילים לדבר. וכששואלין אותן, עונין מעט דברים, ואין מדברים דברים של שיגעון – יש להתיישב אם דינם כשוטה אם לאו.

ולפי הסברה אין בזה סימני שטות, אלא מחלת העצבות בלבד, ותלוי בראיית עיני הבית דין להבין דרכו ועלילותיו.

דברים אלו של ערוך-השולחן מעבירים את הדיון מטיפול סטנדרטי בהורה לטיפול במצבים המוגדרים כ"שוטה". ערוך-השולחן מציע לא להיכנס להגדרה זו אלא לדון בכל מקרה לגופו.¹

ד. חובת הדאגה המעמדית להורה

שנינו בגמרא (קידושין לא,ב):

תני אבימי בריה דרבי אבהו: יש מאכיל לאביו פסיוני וטורדו מן העולם, ויש מטחינו בריחים ומביאו לחיי העולם הבא.

הגמרא הבבלית לא מבארת איך יתכן ויש המאכיל את אביו מאכלים יוקרתיים וטורדו מן העולם לעומת מי שמעביד את אביו בפרך ומביאו לחיי העולם הבא. אולם דברי תורה עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר. הסוגיה המקבילה בירושלמי מבהירה לנו למה הכוונה:

יש שהוא מאכיל את אביו פטומות ויורש גיהנם ויש שהוא כודנו בריחים ויורש גן עדן. כיצד מאכיל את אביו פטומות ויורש גיהנם – חד בר נש הוה מייכיל לאבוי תרנוגלין פטימין חד זמן אמר ליה אבוי ברי אילין מנן לך אמר ליה סבא סבא אכול ואדיש דכלביא אכלין ומדשין, נמצא מאכיל את אביו פטומות ויורש גיהנם. כיצד כודנו לריחיי' ויורש גן עדן – חד בר נש הוה איטחין בריחייא אתת צמות לטחונייא אמר ליה אבא עול טחון תחתי, אין מטת מבזייא טב לי אנא ולא את אין מטות מילקי טב לי אנא ולא את, נמצא כודנו בריחים ויורש גן עדן (ירושלמי פאה פ"א ה"א).

[תרגום: יש שהוא מאכיל את אביו פטומות ויורש גיהנום ויש שהוא כודנו בריחיים ויורש גן עדן. כיצד מאכיל את אביו פטומות ויורש גיהנום? איש אחד היה מאכיל את אביו תרנוגולים פטומים, פעם אחת אמר לו אביו: בני, אלו מנין לך? אמר לו: זקן זקן, אכול והיה אדיש, גם כלבים אוכלים באדישות. נמצא

1. בחרתי שלא להכניס לכאן את סוגיית הטיפול בהורה שאינו מתפקד בצורה רגילה, וראו על כך במאמרו של הרב אבינר, ספר אסיא ו', עמ' 121-131 (אסיא לט, עמ' 9-19).

מאכיל את אביו פטומות ויורש גיהנום. כיצד כודנו בריחיים ויורש גן עדן? איש אחד היה טחן ברחיים, הגיעה קריאה לכל הטוחנים להגיע לשלטון, אמר לו: אבא, אני אלך, ואתה תטחן במקומי. אם יהיו בזיונות אספוג אותן אני ולא אתה. ואם נקבל מלקות – אני אקבל ולא אתה. נמצא כודנו בריחיים ויורש גן עדן².

זוהי דוגמה קשה אך אמיתית לפער שבין קיום חובת "כבוד אב ואם" בערכי כסף לעומת קיום המצווה בדאגה לשלומם וכבודו של ההורה. אפשר למצוא להורים דיור מוגן, טיפול רפואי מעולה ועוד דאגות כלכליות רבות ומגוונות: "להאכילם פסיונים". אולם הכסף לא עונה את הכול. להורה, כמו כל אדם, יש צורך בשמירה על כבודו. אפשר להרוג בן אדם גם אם מטביעים אותו באוקיינוס של זהב. בסופו של יום ההורה צריך עזרה לשמור על כבודו. בזה נבחנת חברה יהודית מוסרית ובראש וראשונה נבחנים הילדים.

שכר אריכות הימים של מי שמקיים מצות כבוד אב ואם מתפרש באופן פשוט. ילדים הגדלים בבית שבו הוריהם זוכים לקיים את מצוות כבוד ההורים בהידור, על ידי נתינת מלוא המרחב להורה המתבגר, ידעו בבוא היום לדאוג גם להוריהם לזקנה מפוארת ובזה יזכו ההורים לאריכות ימים.

2. ראו דיון על כל זה בספרו של הרב יהודה ברנדס, אגדה למעשה, ירושלים תשס"ה, עמ' 110-109.